

2008. aastal andis Läti Ülikool välja artiklitekogumiku Läti kujutamisest Venemaa meedias, millest osa käsitleb samuti ajalootemaatikat.⁴

IVO JUURVEE

Katrin Boeckh, *Stalinismus in der Ukraine: Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München, Reihe: Geschichte, Band 71 (Wiesbaden: Verlag Harrassowitz, 2007), 605 lk. ISBN 9783447055383.

Ukraina Teise maailmasõja järgses ajaloos on palju sarnasusi Baltikumiga. Ent leidub ka erinevusi, mis tulenevad Ukraina suurusest, kultuurilistest ja rahvuslikest eripäradest ning Ukraina piirkondade liidendamisest Nõukogude Liiduga erinevatel aegadel. Katrin Boeckhi monograafia, mis põhineb 2004. aastal valminud habilitatsioonitööl, vaatleb nõukogude süsteemi taasjuurutamist Ukrainas 1944. aastast kuni Stalini surmani. Boeckhi uurimistöö põhiküsimuseks on, milliseid meetodeid kasutas Stalini režiim pärast 1944. aastat oma võimu kindlustamisel ja millised tegurid mõjutasid Ukraina taassovetiseerimist.

Monograafia koosneb kahest osast. Esimeses (mahult 135 lk), vaatleb autor Ukrainat enne Saksamaa-Nõukogude Liidu sõja puhkemist ja sõja ajal, Ukraina territoriaalseid muutusi pärast sõda ning sõjakahjude ja -ohvritega seotud küsimusi. Uurimuse teine osa, milles kokku 400 leheküljel käsitletakse Ukrainat pärast sõda, on jagatud temaatiliselt viide peatükki. Esimene peatükk käsitleb parteid ja riigiorganeid, teine propagandistlikku ülesehitustööd, kolmas rahvuspoliitikat, neljas vägivallapoliitikat rahvusvähemuste vastu ja viies sotsiaalsete gruppide integreerimist. Uurimus toetub suures osas Ukraina ja Venemaa arhiivide materjalidele.

Ukraina ajaloo kohta nõukogude perioodil on ilmunud hulgaliselt käsitlusi lääne, vene ja ukraina ajaloolaste poolt. Võrreldes Teise maailmasõja eelse perioodiga on sõjajärgne aeg selgelt vähem ajaloolaste tähelepanu kōitnud. Siiski on ukrainlaste jaoks tundlikumad teemad, nagu repressioonid, vastupanuliikumine, kirikuelu sovetiseerimine ning rahvuspoliitika,

⁴ *Manufacturing Enemy Images? Russian Media Protrayal of Latvia*, ed. by Nils Muižnieks (Riga: Academic Press of the University of Latvia, 2008).

leidnud viimastel aastatel rohkem käsitlemist, mis ei tähenda, et need küsimused oleks ajaloolaste jaoks ammendunud. Sidumata enda käsitlust Nõukogude Liidu ajaloo uurimise väärtuste kesksete angloameerika koolkondadega (totalitaarne, revisionistlik, revisionistlik kultuuriajalooline) suudab Boeckh diskuteerida nii ukraina, vene ja lääne ajaloolastega, olla allikakriitiline ja sattumata seetõttu maailmavaatekesksete küsimuste sasi-puntrasse. Ühtlasi vaatleb Boeckh mitmeid rohkem ja vähem läbiuuritud valdkondi uuema vaatenurga alt. Samas on Ukraina sotsiaalsete gruppide seisundi uurimine, aga ka propagandatöö korraldamine peaaegu tähelepanuta. Kahjuks on jäänud autori huviorbiidist välja näljahäda aastatel 1946–47, majandusküsimusi on käsitletud vaid seoses repressioonidega ning ainult möödaminnes on vaadeldud Punaarmee kohalolekut ja tegevust stalinismi vägivallapoliitika instrumendina. Peale selle on Boeckh sõjajärgseid stalinismi kuritegusid ukrainlaste vastu käsitletud üksnes Lääne-Ukrainas asunud relvastatud vastupanuliikumise kontekstis, kuna ülejäänud Ukraina on jäänud üldse ära märkimata. Samuti on ka paljude teiste probleemide käsitlemisel toetunud Lääne-Ukraina näidetele. Erandiks on partei ülesehitus ja kultuuri- ja hariduselu, kus on viidatud ka Harkivi ja Odessa oblastitele.

Partei- ja riigiorganitele pühendatud peatükis analüüsib Boeckh mitmeid sovetiseerimisega seotud küsimusi. Tema huvi keskendub põhiliselt Lääne-Ukrainale. Sarnaselt Baltikumiga toimus Lääne-Ukraina oblasti-tesse kaadri sissetoomine idast, nii Ida-Ukrainast kui ka Vene NFSV-st. Eelistatud olid ukraina keelt oskavad funktsionäärid, kellest oli ometi puudus kõikjal ametiasutustes, kuid eriti suur puudus valitses NKVD ja NKGB kohalikes organites. Ühes Ukraina taasvallutamiseiga Punaarmee poolt algasid Ukraina oblastites laiaulatuslikud parteipuhastused. Peaaegu kõik sakslaste ja rumeenlaste poolt vallutatud territooriumile jäänud või jäetud kommunistid kuulusid kontrollimisele ning pidid asuma vahetama oma parteidokumente. Mõjuva põhjusega mahajäänud või sakslastega ja rumeenlastega koostööd teinud heideti parteist välja. Sarnane kontroll ja sellele järgnenud parteipuhastused toimusid ka teistes sõja ajal Saksamaa või tema liitlaste poolt vallutatud Nõukogude Liidu piirkondades, sh Eestis. Võrreldes Ukrainaga olid puhastused Eestis äärmiselt tagasihoidlikud, sest sõja ajal Eestisse jäänud kommuniste ja liikmekandidaate oli vähe.

Esimese peatüki teises pooles analüüsib Boeckh NKVD ja NKGB tegevust ja jõuab järelduseni, et Nõukogude Liidu vägivallapoliitika eesmärgiks oli mitte niivõrd kättemaks sakslastega koostööd teinud kollaborantidele, vaid elanikkonnas hirmu tekitamine. See seletavat taasvallutatud aladel

režiimi tegelike ja oletatavate vaenlaste avalikku hukkamist, NKVD ja NKGB ning sõjaväe omavoli, brutaalsust ja kontrollimatut kuritegevust, mida püüti isegi Ukraina keskviimu sekkumisel peatada, aga enamasti edutult. Näiteks sooritasid 1945. aastal NKVD ja NKGB töötajad ning sõjaväelased Lääne-Ukrainas registreeritud 1109 kuriteost enam kui pooled.

Esimeses peatükis käsitleb Katrin Boeckh ka rahva meelsuse kontrollimehhanisme. Õigustatult suhtub ta ettevaatlikult rahva meeleolude kajastamise objektiivsusse, sest sageli püüti juba kohtadel andmeid ilustada. Enamasti kehtis põhimõte, et mida kõrgemale informatsioon jõudis, seda vähem esines selles kriitilisi tähelepanekuid ja tegelikkusele vastavaid statistilisi andmeid. Tüüpiline näide ebaadekvaatsetest tulemustest rahva meelsuse kontrollimisel oli seotud uniaadikiriku likvideerimise ja õigeusu kirikusse üleminekuga. Kogutud andmete põhjal olid lääneukrainlased uniaadikiriku likvideerimisega täiesti rahul.

Teises peatükis propagandistlikku ülesehitustöö kohta vaatlleb Boeckh ajakirjandust, kultuuri ja haridust ning ka sõja heroiseerimisega ja sõjakahjudega seotud küsimusi. Sõjajärgses Nõukogude Liidus olid ajalehed võimude jaoks peamiseks meediumiks propagandatöös ja seda eriti Lääne-Ukrainas, kus ajalehtede tiraažid olid oluliselt suuremad kui Ida-Ukrainas. Olulised erinevused Ida- ja Lääne-Ukraina vahel avaldusid ka haridus- ja kultuurielus. Kui Ida-Ukrainas propageeriti laialdaselt vene keelt, siis Lääne-Ukrainas otsustasid võimud nn ukrainiseerimise poliitika kasuks, millest oli propagandistlikel eesmärkidel kasu lõigatud ülejäänud Ukraina alal 1920. aastatel. 1940. aastatel seati eesmärgiks nõrgendada ja seejärel hävitada Lääne-Ukrainas baseerunud relvastatud vastupanuliikumine. Ukrainiseerumine toimus nii võimu kui igapäeva tasandil. Näiteks korraldati Kiievi keskasutuste kirjavahetust Lääne-Ukrainaga ukraina keeles, kuna ülejäänud regioonidega suheldi vene keeles. Mõneti erinevalt koheldi Karpaatide-Ukrainat, mis liidendati Nõukogude Liiduga 1945. aastal. Seal tunnustati vene ja ukraina keele kõrval ka ungari keelt.

Rahvuspoliitikale pühendatud peatükis analüüsib Katrin Boeckh repatrieerimise poliitikat ja relvastatud vastupanuliikumist. Ukrainlaste repatrieerimine Saksamaalt, Austriast ja teistest Euroopa riikidest oli sõjajärgses Ukrainas oluline küsimus. 1940. aastate keskpaigast kuni 1950. aastate alguseni pöördus Nõukogude Liitu tagasi üle 1,5 miljoni ukrainlase. Nende hulgas moodustasid valdava osa sõjavangid ja nn idatöölised (*Ostarbeiter*), kes enamasti viidi sõja ajal Saksamaale sunnitöölisena. Peale selle repatrieerusid 1940. aastatel vabatahtlikult Ukrainasse umbes 8000 emigranti Prantsusmaalt ja Bulgaariast. Prantsusmaalt kui kapitalistlikust riigist

saabunuid võeti Ukrainas vastu suurejooneliselt. Propagandistlikel eesmärkidel kajastati seda laialdaselt massimeedias. Saabunud paigutati esmalt lühikeseks perioodiks elama näidisküladesse, kust nad pärast “kohanemist” sattusid nõukogude igapäevaellu, milles paljud pettusid. Ometi ei pidanud nad elama üle selliseid vintsutusi nagu ülejäänud 1,5 miljonit repatrieerunud, kes paigutati kodumaale jõudmisel erinevatesse vastuvõtu- ja kogumislaagritesse, kust nad transporditi filtreerimis- ja kontrollilaagritesse, mille järel paljud said tagasi pöörduda kodudesse. Ent sõjavangid asusid uuesti sõjaväeteenistusse, paljud kahtlased isikud paigutati tööpataljonidesse ning veel vähem usaldusväärsed repatriandid saadeti asumisele.

Ilmselt usaldusväärsete statistiliste andmete puudumise ning lünklikkuse tõttu on uurimuses raskesti jälgitav sama peatüki relvastatud vastupanuliikumist käsitlev osa. See ei ole üllatav, sest usaldusväärsed andmed vastupanuliikumise kohta puudusid ka võimudel. Seetõttu olevat Ukraina parteijuht Hruštšov ja tema alamad alahinnanud relvastatud vastupanuliikumise ulatust ja tugevust Lääne-Ukrainas. Võimude poolt selgelt alahinnatud relvastatud vastupanuliikumist vedasid OUN/UPA (Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon / Ukraina Vabastusarmee) eesmärgina moodustada iseseisev Ukraina riik. 1944. aastal oli UPA juhitud üksustes üle 40 000 võitleja, kuid võitlejate arv kahenes NKVD/MVD juhitud sõjaliste operatsioonide ja viimaste inimjõu mitmekordse ülekaalu tõttu kiiresti. Aastatel 1944–53 tapeti Nõukogude võimu poolt Lääne-Ukrainas üle 150 000 inimese, kes olid vastupanuliikumises tegevad või keda süüdistati selles osalemises. Neile lisandus veel ligikaudu 200 000 ukrainlast, kes küüditati Ukrainast süüdistatuna “bandiitide” abistamises ning üle 130 000 poliitilistel põhjustel arreteeritu. Puudulikud on andmed vastupanuliikumise poolt tapetute kohta. Viimaste uurimuste põhjal hinnatakse seda 30 000-le, kelle hulgas oli nii tsiviilisikuid kui sõjaväelasi.

Vähemusrahvuste vastu toimepandud vägivalda käsitlevas peatükis vaatleb autor peamiselt poolakaid, juute ja sakslasi, kes kõik jäid pärast Teist maailmasõda Nõukogude Liidu eestvedamisel korraldatud rahvusgruppide ümberasustamise hammasrataste vahele Ida-Euroopas. Sel viisil asustati Ukraina territooriumilt vastavalt naaberriikidega sõlmitud lepingutele sunniviisiliselt ümber poolakaid, tšehhe, slovake ja juute. Ümberasustamine tabas eelkõige Nõukogude Liidu piiri ääres elavaid inimesi, kes asustati ümber riiki, mille kodanikud nad olid enne Teist maailmasõda. Samal ajal paigutati ümberasustatute asemele ukrainlasi ja venelasi naaberriikidest. Boeckh kirjutab samas, et kaugeltki kõik vähemusrahvuste

esindajad ei asunud ümber: näiteks poolakaid lahkus küll umbes 800 000, ent neid jäi ikka suurel arvul elama nii Ida- kui Lääne-Ukrainasse.

Põhjalikult vaatleb Boeckh juutide olukorda sõjajärgses Ukrainas. Liiduvabariigis valitsenud riiklikule antisemitismile sekundeeris igapäevane juudiviha, mis oli ukrainlastes aastakümnete jooksul sügavalt juurdunud. Võimude eesmärgiks oli seda kuvandit säilitada ja mitte lubada holokausti üleelanud juutidel tekkida rahvuslikku ja usulist eneseteadvust. Üheks instrumendiks oli natside poolt juutide vastu suunatud kuritegude salgamine rahva eest. Natside poolt tapetuid käsitleti lihtsalt Nõukogude Liidu kodanikena rõhutamata nende rahvust. Vene võimud kartsid, et juutide vastu suunatud kuritegude kohta tõe väljaitlemine võinuks rahvamassides tekitada poolehoidu juutide vastu. Vaatamata juutide ümberasustamisele Põhja-Bukoviinast Rumeeniasse ning tuhandete juutide asumisele Poolasse, olid juudid ka pärast sõda üks suurimaid vähemusrahvusi Ukrainas (1959. aastal 840 000).

Valdav enamus sakslasi saadeti sundasumisele Ukrainast Vene NSFV-sse juba vahetult pärast Saksamaa kallaletungi Nõukogude Liidule. Pärast sõda järgnes Ida- ja Kagu-Euroopa sakslaste deporteerimine Nõukogude Liitu. Samuti toodi sunniviisiliselt "kodumaale" tagasi sõjaajal riigipiiridest lahkunud saksa rahvusest Nõukogude Liidu kodanikud. Paljud Euroopast deporteeritud rakendati sunnitöölisena Ukraina söe- ja rasketööstuses, kuna repatrieeritud nõukogude kodanikest sakslased saadeti Siberisse ja Kasahstani.

Viimases mahukamas peatükis käsitleb Katrin Boeckh selliseid sotsiaalseid grupe nagu naised, sõjas orbudeks jäänud lapsed ja tänavalapsed ning usuühendusi. Ta rõhutab naispoliitika tähtsust Lääne-Ukrainas, millega võimud olevat keerulistes taas-sovetiseeritavates piirkondades võitnud enda poole naisi. Lääne-Ukraina naised olevat arvukate naisorganisatsioonide kaudu olnud ustavad sovetiseerijad. Orbude ja tänavalaste sotsialiseerimisel ja integreerimisel nõukogude süsteemi rakendati kahte erinevat teguviisi. Kuni 14-aastased lapsed saadeti lastekodudesse või anti üle eestkostjatele. Vanemad lapsed suunati tööle ettevõtetesse või ametikoolidesse.

Peatüki kahtlemata kõige põhjalikum ja huvitavam osa on kirikupoliitikast. Boeckh jõuab järeldusele, et võimude tagakiusamise all kannatasid kõik kirikud, kuid see toimus ajaliste nihetega. Kui Lääne-Ukraina Galiitsia osas likvideeriti vägivaldselt uniaadikirik 1946. aastal, siis Karpaatide-Ukrainas tegutses see 1949. aastani. Vaatamata repressioonidele uniaadikiriku vaimulikkonna suhtes ei suudetud teda täielikult allutada ning kirik tegutses läbi nõukogude perioodi. Uniaadikiriku kõrval kiusati

Ukrainas taga ka rooma-katoliku kirikut ning veelgi ulatuslikumalt väiksemaid usuühendusi (baptistid, jehoova tunnistajad jt). Teistest kirikutest paremas seisundis oli võimudega tihedat koostööd teinud vene õigeusu kirik. Pärast uniaadikiriku ülevõtmist 1946. aastal kuulus õigeusu kirikule Ukrainas üle 8000 kirikuhoone, mida oli umbes kolm korda rohkem kui Vene NFSV-s.

Kokkuvõttes laiendab Katrin Boeckhi põhjalik monograafia Teise maailmasõja järgse stalinismi uurimisvaldkondi ja elavdab kahtlemata Nõukogude Liidu erinevate regioonide sovetiseerimise uurimist. Siinkirjutaja jagab monograafia autori lootust, et tema uurimus sütitab ajaloolasi Ukraina sovetiseerimist põhjalikult võrdlema teiste riikide ja liiduvabariikidega, mille hulgas on olulisel kohal Balti riigid.

OLEV LIHVIK

Uno Liivaku, *Väike soveti keele sõnaraamat*. (Tallinn: Monokkel, 2008), 312 lk. ISBN 9789985540800.

Eelmise aasta lõpul ilmus trükist üks omalaadne ja eesti traditsioonis küllaltki ebaharilik käsiraamat. Selleks on Uno Liivaku koostatud *Väike soveti keele sõnaraamat*, mis sisaldab ligi kolmesajal leheküljel pea kuut tuhandet nõukogude perioodist pärit mõistet ja nende seletusi. Tegemist on mahuka tööga ning selle autor tunnistas raadiointervjuus, et ta on raamatuga tegeleenud tõsisemalt juba paar viimast aastat.¹

Sellise raamatu ilmumist tuleb pidada igati rõõmustavaks. Nõukogude perioodil tekkis ja arenes isesugune “nõukogulik” keel, millest nüüd, juba ligi kahe aastakümne pikkuselt distantsilt, ei olegi enam nii lihtne aru saada. Nii lähiajaloolasel kui ka lihtsalt asjahuvilisel tekib nõukogude perioodist pärit trükiseid või dokumente lugedes ikka küsimusi, mida üks või teine mõiste või lühend tähendab. Venemaal on taolisi “Nõukogude sõnaraamatuid” ilmunud juba mitmeid, ning nüüd on heameel tõdeda, et midagi sarnast on ilmunud ka Eestis, Eesti NSV keelesituatsiooni kohta.

Raamatusse on koondatud nii Nõukogude Liidu võimuorganite ametlikku keelt kui ka samal ajal rahva seas levinud pilkesõnu, hüüdnimesid,

¹ Vikerraadio saate “Keelekõrv” salvestus, eetris olnud 10.1.2009.